

Κύριοι προσδιοριστικοί παράγοντες της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα

Κωνσταντίνος Ν. Φωτιάδης,^{*} Βασίλειος Βλάχος,^{**} Αριστείδης Μπιτζένης[‡]
και Πρόδρομος Χατζόγλου[#]

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η ανάδειξη των κύριων προσδιοριστικών παραγόντων της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα μέσα από την ανάλυση πρωτογενών δεδομένων που συλλέχθηκαν από 2.653 ερωτηματολόγια με θέμα τη «Φορολογική Συμμόρφωση των πολιτών». Τα δεδομένα αφορούν την περίοδο πριν την κρίση της πανδημίας και μετά την πολυετή οικονομική κρίση και η ανάλυσή τους τη χρήση δομικών εξισώσεων αναδεικνύει τη σημασία της φορολογικής ηθικής, της απόδοσης και της διαφθοράς των φορολογικών αρχών στη δικαιολόγηση του φαινομένου της φοροδιαφυγής. Τα συμπεράσματα διαφοροποιούνται από προγενέστερες εργασίες και προσφέρουν χρήσιμες κατευθύνσεις για τη χάραξη πολιτικής με σκοπό τη μείωση της παραοικονομίας.

Λέξεις-κλειδιά: παραοικονομία, φοροδιαφυγή, φορολογική ηθική, φορολογική συμμόρφωση

* Διδάκτωρ, Μέλος Σ.Ε.Π στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο και Εφοριακός Ελεγκτής (ΑΑΔΕ)

** Επίκουρος Καθηγητής Μακροοικονομικής, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Διεθνές Πανεπιστήμιο της Ελλάδος

‡ Καθηγητής, Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Καθηγητής, Τμήμα Μηχανικών Παραγωγής και Διοίκησης, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Εισαγωγή

Σε ένα ασταθές οικονομικό περιβάλλον, κληρονομιά της δεκαετούς οικονομικής κρίσης (2008-2018), του οικονομικού αποτυπώματος της πανδημίας (2020-2021) αλλά και της συνεχιζόμενης εμπόλεμης κατάστασης στην Ουκρανία και στο Ισραήλ, η ελληνική οικονομία χρειάζεται μέχρι και το τελευταίο σεντ σε φόρους προκειμένου να υλοποιήσει το δημοσιονομικό πρόγραμμά της. Στην επίτευξη του συγκεκριμένου στόχου προφανώς θα συμβάλει και η μείωση της αδήλωτης οικονομικής δραστηριότητας ή παραοικονομίας. Στο συμπέρασμα αυτό συνηγορεί και το μέγεθος της ελληνικής παραοικονομίας ως ποσοστό του ΑΕΠ, το οποίο είναι διαχρονικά υψηλό σε σχέση με τα αντίστοιχα μεγέθη των ανεπτυγμένων οικονομιών του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ) και της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ).¹

Η προσπάθεια όλων των ελληνικών κυβερνήσεων για την πάταξη της φοροδιαφυγής εκφράζεται και από εκθέσεις του ΟΟΣΑ (OECD, 2016· OECD, 2023), καθώς γίνεται αντιληπτό ότι το πρόβλημα του φαινομένου της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα παραμένει μείζον, παρά τις όποιες προσπάθειες για την πάταξή του. Τα δυνητικά έσοδα από την εφαρμογή των προτάσεων του ΟΟΣΑ για τη μείωση της φοροδιαφυγής και τη βελτίωση των εισπράξεων εκτιμώνται στο 1% του ΑΕΠ έως το 2030 (OECD, 2023, σελ. 39).

Μια μείωση της παραοικονομίας, υπό την προϋπόθεση ότι μέρος της θα μεταφερθεί στην επίσημη οικονομία, θα έχει επίσης και πολλά περισσότερα οφέλη επιπλέον της επίτευξης των δημοσιονομικών στόχων. Πρώτον, θα βελτιωθεί η εικόνα για την ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας (Vlachos & Bitzenis, 2021, σελ. 18), καθώς θα μειωθεί η στρέβλωση σχετικών δεικτών όπως της παραγωγικότητας της εργασίας. Δεύτερον, στην περίπτωση που η μείωση της παραοικονομίας θα συνεπάγεται και τη βελτίωση του θεσμικού περιβάλλοντος, θα καταστήσει τις ελληνικές επιχειρήσεις πιο εξωστρεφείς, πιο πρόθυμες να καινοτομήσουν και συνεπώς πιο ανταγωνιστικές (Vlachos, 2024). Τρίτον, στην περίπτωση που η μείωση της παραοικονομίας θα συνεπάγεται και μείωση της διαφθοράς, θα ευνοήσει τη φορολογική συμμόρφωση των επιχειρήσεων (Vlachos & Bitzenis, 2016) και τις επενδύσεις στην καινοτομία (Vlachos, 2022).

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η ανάδειξη των κύριων προσδιοριστικών παραγόντων της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα. Η ανάδειξή τους προκύπτει από την ανάλυση δεδομένων που συλλέχθηκαν από 2.653 ερωτηματολόγια με θέμα τη

«Φορολογική Συμμόρφωση των πολιτών» και προσφέρει χρήσιμες κατευθύνσεις για τη χάραξη πολιτικής με σκοπό τη μείωση της παραοικονομίας. Το ερωτηματολόγιο είναι αναρτημένο στο Παρατηρητήριο Μέτρησης της Παραοικονομίας σε όλη την Ελλάδα (www.paraoikonomia.gr) και αφορά την καταγραφή των απόψεων των ατόμων αναφορικά με τη φορολογική συμμόρφωση. Προγενέστερη έρευνα ανάλογου δείγματος ήταν η μελέτη των Bitzenis και Vlachos (2018) που αφορούσε τη φορολογική ηθική στην Ελλάδα την περίοδο της οικονομικής κρίσης (2015-2016). Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στην ανάλυση πρωτογενών δεδομένων που αφορούν την περίοδο πριν την κρίση της πανδημίας και μετά την πολυετή οικονομική κρίση, για να αναδείξει το ρόλο πέντε προσδιοριστικών παραγόντων της φορολογικής συμμόρφωσης: α) ανταποδοτικότητα της φορολογικής συνεισφοράς, β) πολυπλοκότητα του φορολογικού συστήματος, γ) απόδοση και δ) διαφθορά των φορολογικών αρχών και ε) φορολογική ηθική. Τα αποτελέσματα της εργασίας διαφοροποιούνται από τα συμπεράσματα προγενέστερων εργασιών.

Η εργασία παρουσιάζεται σε τέσσερις ενότητες. Η επόμενη παρουσιάζει μια ανασκόπηση της βιβλιογραφίας αναφορικά με την έννοια της παραοικονομίας και τους καθοριστικούς προσδιοριστικούς παράγοντες της αδήλωτης οικονομικής δραστηριότητας στην Ελλάδα και καταλήγει στην διαμόρφωση των υποθέσεων της εργασίας. Η τρίτη ενότητα παρουσιάζει τη μέθοδο συλλογής και ανάλυσης των δεδομένων. Η τέταρτη ενότητα παρουσιάζει τα αποτελέσματα της ανάλυσης και η πέμπτη τα συνοψίζει και προτείνει θέματα για περαιτέρω έρευνα.

2. Βιβλιογραφική επισκόπηση

2.1 Παραοικονομία

Είναι απαραίτητο να προσδιοριστεί η άτυπη (informal) ή ανεπίσημη (unofficial) ή αδήλωτη (unregistered) οικονομική δραστηριότητα πριν τη συζήτηση των προσδιοριστικών της παραγόντων. Ο Dell'Anno (2022) κάνει διάκριση μεταξύ του άτυπου τομέα (informal sector), ο οποίος επικεντρώνεται στις παραγωγικές μονάδες ως ποσοστό των συνολικών εμπλεκόμενων μονάδων, και της παραοικονομίας (informal economy) που επικεντρώνεται στην προστιθέμενη αξία που δημιουργείται από άτυπες δραστηριότητες. Ο άτυπος τομέας και η παραοικονομία περιλαμβάνουν την παροχή τόσο παράνομων (π.χ. έσοδα από δωροδοκία) όσο και νόμιμων αγαθών και υπηρεσιών. Η σκιώδης οικονομία (shadow economy), η οποία αναφέρεται και σε

έγγραφο της ΕΕ, περιγράφει κάθε παράνομη πράξη που περιλαμβάνει την παροχή νόμιμων αγαθών και υπηρεσιών (Bitzenis κ.α., 2016α, σελ. 132). Η σκιώδης οικονομία είναι το μέρος της παραοικονομίας που μπορεί να μεταφερθεί στην επίσημη οικονομία και αναφέρεται στις συστάσεις της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (ΔΟΕ) για την επίτευξη των Στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης.²

Αρκετές μελέτες (Bitzenis κ.α., 2016β· Georgakopoulos, 2016, p. 73· Elgin κ.α., 2022), αναφέρουν ότι η έκταση της παραοικονομίας (άρα και της φοροδιαφυγής) τείνει να ακολουθεί τον οικονομικό κύκλο, καθώς, λόγω της μείωσης του διαθέσιμου εισοδήματος και της αύξησης της ανεργίας κατά τις περιόδους ύφεσης, πολλοί καταφεύγουν στη σκιώδη οικονομία, προσβλέποντας, ενδεχομένως, σε μια ευκαιρία για να επιβιώσουν, ακόμη και με λιγότερο επωφελείς όρους εργασίας (π.χ. ανασφάλιστοι).

2.2 Φοροδιαφυγή

Το φαινόμενο της φορολογικής παραβατικότητας εκδηλώνεται στην πράξη με διάφορες μορφές (π.χ. εισφοροδιαφυγή, μη απόδοση ΦΠΑ), οι οποίες υπάγονται σε μια ενιαία κατηγορία, αυτή της φοροδιαφυγής υπό ευρεία έννοια. Οι Alm and Gomez (2008) οριοθετούν την φοροδιαφυγή ως ένα σύνολο παράνομων συμπεριφορών και δράσεων ή παραλείψεων από άτομα με αποκλειστικό σκοπό την μείωση της νόμιμης φορολογικής τους υποχρέωσης. Το Βασικό Μοντέλο της Φοροδιαφυγής προσεγγίζει το φαινόμενο της φοροδιαφυγής από την οπτική γωνία του φορολογουμένου. Το μοντέλο δημιουργήθηκε από τους Allingham και Sandmo (1972), και αναλύει την συμπεριφορά του ατόμου κατά την στιγμή συμπλήρωσης της φορολογικής του δήλωσης, δηλαδή κατά την στιγμή που προσδιορίζεται το μέγεθος του εισοδήματος που δηλώνεται στην δημόσια αρχή: η πιθανότητα επιβολής προστίμου και λοιπών κυρώσεων και το ύψος του προστίμου συγκρίνονται με το όφελος της φοροδιαφυγής.

Η πάταξη του φαινομένου της φοροδιαφυγής απαιτεί αφενός μέτρα επιβολής όπως την εντατικοποίηση των ελέγχων και την αυστηροποίηση των προστίμων και αφετέρου την τόνωση των παραγόντων που ενισχύουν την «εθελοντική» φορολογική συμμόρφωση, όπως η τόνωση της φορολογικής ηθικής (Kirchler κ.α., 2008). Ως υψηλή φορολογική ηθική αναφέρεται η εσωτερική επιθυμία των φορολογουμένων να πληρώνουν τους αναλογούντες φόρους, έστω και αν γνωρίζουν (εκ των προτέρων) ότι

δεν θα ελεγχθούν ποτέ και από κανέναν, στα πλαίσια μιας αναπτυσσόμενης και δημοκρατικής κοινωνίας (Cummings κ.α., 2009· Torgler & Schneider, 2009). Η φορολογική ηθική απέκτησε ιδιαίτερο ενδιαφέρον από τις αρχές του 1990 καθώς έγινε αντιληπτό ότι αποτελεί ένα σημαντικό παράγοντα τους φορολογικής συμμόρφωσης (Horodnic, 2018). Οι Luttmmer και Singhal (2014), προσδιόρισαν τη φορολογική ηθική με όλα τα μη χρηματικά κίνητρα που οδηγούν στη φορολογική συμμόρφωση: εγγενή κίνητρα (π.χ. αίσθημα ενοχής/ντροπής ή αλτρουιστικά κίνητρα συμμόρφωσης), β) το κίνητρο τους ανταποδοτικότητας των φόρων, γ) τη συμπεριφορά των συμπολιτών, οι οποίοι είτε επιβραβεύουν τη φορολογική συμμόρφωση είτε την κατακρίνουν, δ) την κουλτούρα και ε) την εκτίμηση της πιθανότητας ελέγχου/επιβολής προστίμου και άλλων κυρώσεων.

2.3 Ελληνική βιβλιογραφία των προσδιοριστικών παραγόντων της φορολογικής ηθικής και της φορολογικής συμμόρφωσης

Αρκετοί ερευνητές υποστήριξαν ότι, το φαινόμενο της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα ενδυναμώνεται λόγω της χαμηλής φορολογικής ηθικής των Ελλήνων φορολογουμένων, ένα γεγονός που εξηγείται από το χαμηλό επίπεδο της αντιλαμβανόμενης φορολογικής δικαιοσύνης και της ολοένα μειούμενης εμπιστοσύνης των πολιτών προς την κυβέρνηση και τους συμπολίτες τους (Karlanoglou & Rapanos, 2013).

Οι Bitzenis και Vlachos (2018) αναφέρουν στα συμπεράσματά τους ότι οι ατέλειες στην διαδικασία της ανταποδοτικότητας των φόρων αλλά και στην πληροφόρηση ήταν οι σημαντικότεροι παράγοντες που ευθύνονταν για την χαμηλή φορολογική ηθική στην Ελλάδα εν μέσω οικονομικής ύφεσης. Η αντίληψη για την δικαιοσύνη του φορολογικού συστήματος συνέβαλε επίσης καταλυτικά στην διαμόρφωση της φορολογικής ηθικής. Η επίδραση της συμπεριφοράς των συμπολιτών, οι κοινωνικές επιρροές, οι πολιτισμικοί παράγοντες αλλά και τα εγγενή κίνητρα είχαν μικρότερη επίδραση στην φορολογική ηθική των Ελλήνων φορολογουμένων (Bitzenis & Vlachos, 2018, σελ. 194).

Οι Drogalas et al. (2018, σελ. 1018) έδειξαν ότι οι Έλληνες πολίτες δεν αποφεύγουν τους φόρους λόγω των προσωπικών κερδών, αλλά μάλλον επειδή πιστεύουν ότι το κράτος δεν είναι σε θέση να κατανείμει σωστά τα δημόσια έσοδα. Επιπρόσθετα, η εργασία φωτογραφίζει ως σημαντικό παράγοντα της έλλειψης

φορολογικής ηθικής, το αναποτελεσματικό και διεφθαρμένο πολιτικό και φορολογικό σύστημα και τονίζουν ότι το κράτος πρέπει να κερδίσει την εμπιστοσύνη των πολιτών του προκειμένου να αυξήσει την φορολογική τους ηθική και να μειώσει τη φοροδιαφυγή.

Οι Litina και Palivos (2015) χρησιμοποιούν την έννοια του (κοινωνικού) στιγματισμού (social stigma) για να υποστηρίξουν το επιχείρημά τους ότι η καθιέρωση ισχυρών ηθικών αξιών μπορεί να αποτελέσει ένα κρίσιμο συμπλήρωμα στις πολιτικές αποτροπής της φοροδιαφυγής. Στην πραγματικότητα, προτείνουν ότι όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο της (αντιλαμβανόμενης από τους πολίτες) πολιτικής διαφθοράς, τόσο πιο πολύ δικαιολογούν το φαινόμενο της φοροδιαφυγής (Litina & Palivos, 2015, σελ. 4).

Οι Karlanoglou και Rapanos (2015) μελέτησαν την εφαρμογή του υποδείγματος slippery slope (Kirchler κ.α., 2008) στην περίπτωση της Ελλάδας και επιβεβαίωσαν ότι οι συνθήκες εμπιστοσύνης στις φορολογικές αρχές αυξάνουν την εθελοντική φορολογική συμμόρφωση. Επίσης, ένα σημαντικό συμπέρασμα της εργασίας είναι ότι η υψηλή εξουσία των φορολογικών αρχών δεν επηρεάζει την εθελοντική φορολογική συμμόρφωση.

Οι Fotiadis και Chatzoglou (2021), εξέτασαν την συνδυασμένη επίδραση δέκα παραγόντων που σχετίζονται με την εμπιστοσύνη, οι οποίοι ομαδοποιούνται σε τέσσερις διαστάσεις της φορολογικής ηθικής (εμπιστοσύνη στην ποιότητα διακυβέρνησης, εμπιστοσύνη στις αρχές και τους θεσμούς, εμπιστοσύνη στους συμπολίτες και τέλος εμπιστοσύνη στις προσωπικές αντιλήψεις). Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι η εμπιστοσύνη των Ελλήνων πολιτών στη φορολογική ανταποδοτικότητα είναι ο παράγοντας που επηρεάζει περισσότερο την φορολογική ηθική, με την εμπιστοσύνη των πολιτών στις φορολογικές αρχές και στον θεσμό της δημοκρατίας να ακολουθεί στενά.

Τέλος, ο Μητράκος (2023), στην διδακτορική του διατριβή συμπέρανε ότι εάν οι πολίτες αντιληφθούν ότι τα συμφέροντά τους (προτιμήσεις) ικανοποιούνται από τη χρήση της φορολογικής τους δαπάνης, τότε αυξάνεται η εμπιστοσύνη τους στο κράτος και η προθυμία τους να συνεισφέρουν προς αυτή την κατεύθυνση. Σε αντιδιαστολή, σε ένα αναποτελεσματικό κράτος ή σε ένα ατελές θεσμικό περιβάλλον, όπου υφίστανται φαινόμενα διαφθοράς στη φορολογική διοίκηση, δύσκαμπτης κρατικής γραφειοκρατία, αναξιόπιστης δικαιοσύνης κ.α., οι πολίτες θα έχουν μικρή εμπιστοσύνη στο πολιτικό

σύστημα και στην κρατική εξουσία εν γένει, και ως εκ τούτου, η φορολογική τους ηθική θα διαβρώνεται.

Με γνώμονα τα συμπεράσματα των παραπάνω εργασιών διαμορφώνονται οι εξής υποθέσεις:

Υ1. Η ανταποδοτικότητα των φόρων επιδρά θετικά στη φορολογική συμμόρφωση (αρνητικά στη φοροδιαφυγή).

Υ2. Η διαφθορά των φορολογικών αρχών επιδρά αρνητικά στη φορολογική συμμόρφωση (θετικά στη φοροδιαφυγή).

Με γνώμονα τα εγγενή κίνητρα της φορολογικής ηθικής που παρουσιάστηκαν στην ενότητα 2.2, διαμορφώνεται η παρακάτω υπόθεση:

Υ3. Η φορολογική ηθική επιδρά θετικά στη φορολογική συμμόρφωση (αρνητικά στη φοροδιαφυγή).

Με γνώμονα την επίδραση της πιθανότητας ελέγχου/επιβολής προστίμου και άλλων κυρώσεων στη φορολογική συμμόρφωση που παρουσιάστηκε στην ενότητα 2.2, διαμορφώνεται η παρακάτω υπόθεση:

Υ4. Η αποτελεσματικότητα (υψηλή απόδοση) των φορολογικών αρχών στην είσπραξη των φόρων (στους ελέγχους και στις επιβολές προστίμων) επιδρά θετικά στη φορολογική συμμόρφωση (αρνητικά στη φοροδιαφυγή).

Τέλος, με γνώμονα τα συμπεράσματα της εργασίας των Stamatopoulos κ.α. (2017) για την αρνητική επίδραση της πολυπλοκότητας του φορολογικού συστήματος στη φορολογική συμμόρφωση των επιχειρήσεων στην Ελλάδα, διαμορφώνεται η παρακάτω υπόθεση προς έλεγχο και στην περίπτωση των φυσικών προσώπων:³

Υ5. Η πολυπλοκότητα του φορολογικού συστήματος επιδρά αρνητικά στη φορολογική συμμόρφωση (θετικά στη φοροδιαφυγή).

3. Ερευνητική Μεθοδολογία

Οι μικροοικονομικές προσεγγίσεις για την εκτίμηση του μεγέθους της παραοικονομίας βασίζονται σε συλλογή δεδομένων από ερωτηματολόγια βάσει εθελοντικών απαντήσεων, ή από φορολογικούς ελέγχους. Ο κίνδυνος δήλωσης στοιχείων που απέχουν από την πραγματικότητα αντιμετωπίζεται με ερωτήσεις για τη γνώση των ερωτώμενων σχετικά με τη φορολογική συμμόρφωση του κοινωνικού τους περίγυρου και όχι για την προσωπική τους. Επίσης, παρόλο που θεωρείται ότι τα

ερωτηματολόγια υποεκτιμούν το μέγεθος της παραοικονομίας, η χρησιμότητά τους έγκειται στο γεγονός ότι παρέχουν λεπτομερείς πληροφορίες σχετικά με τα κίνητρα της φορολογικής συμμόρφωσης, τη δομή και τη σύνθεση των αδήλων δραστηριοτήτων, καθώς και τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά όσων συμμετέχουν στην παραοικονομία (για ανασκόπηση βλέπε Schneider, & Buehn, 2018).

Οι προσδιοριστικοί παράγοντες που εξετάζονται στην παρούσα μελέτη αποτελούν ένα σημαντικό μέρος των παραγόντων που εξετάστηκαν στο ερωτηματολόγιο «Φορολογική Συμμόρφωση των Πολιτών» αναρτημένο στην πλατφόρμα του Παρατηρητηρίου Μέτρησης της Παραοικονομίας σε όλη την Ελλάδα (www.paraoikonomia.gr). Τα δεδομένα αντλήθηκαν από ερωτηματολόγια τα οποία συμπληρώθηκαν ηλεκτρονικά πριν την κρίση της πανδημίας και μετά την πολυετή οικονομική κρίση. Οι απαντήσεις στις ερωτήσεις 1, 6 και 9 του Πίνακα 1 ακολουθούν μια κλίμακα τύπου Likert, όπου το 1 υποδηλώνει όχι, το 4 σημαίνει αδιάφορος και το 7 ναι. Οι απαντήσεις στις ερωτήσεις 2 και 3 είναι είτε ναι είτε όχι (δυναμικές μεταβλητές). Οι ερωτήσεις 1α και 1β προσεγγίζουν το φαινόμενο της φοροδιαφυγής ως κάτι που οι ερωτώμενοι θεωρούν ότι είναι αναμενόμενο λόγω των οικονομικών δυσκολιών και ως κάτι το οποίο δικαιολογείται.

Οι παράγοντες της φορολογικής συμμόρφωσης που περιγράφονται στο εν λόγω ερωτηματολόγιο προσαρμόστηκαν στα ελληνικά δεδομένα προκειμένου να αποτυπώνουν πλήρως την ελληνική πραγματικότητα. Υπάρχουν πολλές μελέτες, για διάφορες ευρωπαϊκές χώρες που δομήθηκαν πάνω στα αποτελέσματα πανομοιότυπων ερωτηματολογίων όπως οι μελέτες των Pedersen (2003), Haigner et al. (2013), Kazemier (2013), Krstić (2015), Bitzenis και Vlachos (2018) και Fotiadis και Chatzoglou (2021) για τις σκανδιναβικές χώρες, Γερμανία, Μεγάλη Βρετανία, Ολλανδία, Σερβία και Ελλάδα. Εδώ πρέπει να αναφερθεί ότι και διεθνή ερωτηματολόγια όπως τα Afrobarometer, AsiaBarometer, Latinobarómetro και World Values Survey περιλαμβάνουν ανάλογες ερωτήσεις για τη φορολογική ηθική και συμμόρφωση (βλέπε OECD, 2019, Annex A).

Το ερευνητικό μοντέλο ελέγχθηκε με τη χρήση δομικών εξισώσεων (SEM), με λανθάνουσες μεταβλητές (AMOS 7), μια προσέγγιση που προσφέρει αρκετά πλεονεκτήματα σε σχέση με τις παραδοσιακές αναλύσεις (Bagozzi and Yi, 1989). Τα δεδομένα αναλύθηκαν χρησιμοποιώντας την προσέγγιση δύο σταδίων, που προτείνεται από τους Anderson and Gerbing (1998). Στο πρώτο στάδιο, πραγματοποιήθηκε μια επιβεβαιωτική παραγοντική ανάλυση, η οποία μας βοηθάει να

εκτιμήσουμε την επάρκεια του μοντέλου μέτρησης, ενώ, στο δεύτερο στάδιο της ανάλυσης δεδομένων, το διαρθρωτικό μοντέλο ελέγχεται με την χρήση SEM. Το τελικό δείγμα της παρούσας εμπειρικής έρευνας αποτελείται από 2.653 άτομα, τα οποία συμπλήρωσαν ένα δομημένο ερωτηματολόγιο.

Πίνακας 1: Ερωτήσεις κύριων μεταβλητών του δείγματος

1. (α) Δεδομένων των οικονομικών δυσκολιών που αντιμετωπίζουμε στην Ελλάδα είναι αναμενόμενο να προσπαθεί κάποιος να μην δηλώσει μέρος των οικονομικών δραστηριοτήτων του; (π.χ. αδήλωτη εργασία, συντάξεις από εξωτερικό, έσοδα χωρίς την έκδοση αποδείξεων, κ.λπ.).
1. (β1) Δεδομένων των δυσκολιών δικαιολογείται ως πρακτική η φοροδιαφυγή; 1. (β2) Δεδομένων των δυσκολιών δικαιολογείται ως πρακτική η εισφοροδιαφυγή;
2. (α) Νιώθετε ότι η φορολογική συνεισφορά σας είναι ανταποδοτική ως προς την ποσότητα και την ποιότητα των δημοσίων υπηρεσιών που λαμβάνετε (π.χ. υγεία, παιδεία, κ.λπ.);
3. Πιστεύετε ότι είναι σωστό να πληρώνετε το φορολογικό βάρος που σας αποδίδει η πολιτεία όταν οι συμπολίτες σας έχουν αντίθετη άποψη ή/και φοροδιαφεύγουν;
6. Αξιολογήστε την απόδοση των φορολογικών αρχών με βάση τη δική σας εμπειρία ή του οικογενειακού ή του κοινωνικού σας περιγύρου: (α1) Απόδοση δικαιοσύνης στους ελέγχους. (α2) Αποδοτικότητα-Αποτελεσματικότητα. (α3) Βοήθεια και ενημέρωση των πολιτών.
6. (β) Αξιολογήστε την διαφθορά των φορολογικών αρχών με βάση την δική σας εμπειρία ή του οικογενειακού ή του κοινωνικού σας περιγύρου. (β1) Υπάρχει διαφθορά στα ελεγκτικά κλιμάκια των εφοριών; (β2) Πόσο μεγάλη είναι η πιθανότητα οι ελεγκτές να δέχονται να συγκαλύψουν φορολογικές παρατυπίες ή παραβάσεις έναντι κάποιας αμοιβής;
9. Πολυπλοκότητα του φορολογικού συστήματος. Πόσο πολύπλοκο είναι κατά τη γνώμη σας το φορολογικό σύστημα;

Το δείγμα αποτελείται κυρίως από γυναίκες (1.447 ή 54,5%), ανύπαντρες (1.385 ή 52,2%), χωρίς τέκνα (1.503 ή 56,7%), καλά μορφωμένες (46,9% είναι απόφοιτες πανεπιστημίου ενώ άλλες 19,8% κάτοχοι μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών), οι οποίες είναι μεταξύ 21-30 (41,9%) ή 31-50 (43,6%) ετών και εργάζονται στον δημόσιο τομέα (29,6%) ή στον ιδιωτικό τομέα (24,0%) ή είναι φοιτήτριες (24,5%). Τα περισσότερα από τα άτομα του δείγματος ζουν σε αστικές περιοχές (83,7%) κυρίως στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη (62,7%). Συνολικά, λαμβάνοντας υπόψη τα κύρια δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος, θα μπορούσε να συναχθεί το συμπέρασμα ότι είναι αντιπροσωπευτικό του συνόλου του πληθυσμού, καθώς στην Ελλάδα ο γυναικείος πληθυσμός είναι μεγαλύτερος από τον ανδρικό, ένα μεγάλο ποσοστό εργασίας απασχολείται στο δημόσιο τομέα και περισσότερος από το μισό πληθυσμό ζει γύρω από την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Εξειδικεύοντας περαιτέρω την

ανάλυση των δημογραφικών παραγόντων του δείγματος, στο επάγγελμα των ερωτώμενων (Πίνακας 2), διαπιστώνεται ότι οι πολίτες που εργάζονται ως μισθωτοί (ιδιωτικό και δημόσιο τομέα) μαζί με τους εργαζόμενους φοιτητές ανέρχονται σε $784+636+25=1.445$ ή 54,5% του δείγματος. Η έρευνα εστιάζεται περισσότερο στους ερωτώμενους πολίτες που απασχολούνται σε καθεστώς εξαρτημένης μισθωτής εργασίας καθώς η εν λόγω επαγγελματική ομάδα αδυνατεί, περισσότερο από τις υπόλοιπες ομάδες, να αποκρύψει εισοδήματα στην ετήσια φορολογική τους δήλωση ανεξάρτητα από το επίπεδο διαβίωσής της.

Πίνακας 2: Επαγγελματική ταυτότητα του δείγματος

Επάγγελμα	Συχνότητα	Ποσοστό
Δημόσιος Υπάλληλος	784	29,6
Ελεύθερος Επαγγελματίας (χωρίς προσωπικό)	200	7,5
Ιδιωτικός Υπάλληλος/ Στέλεχος	636	24,0
Επιχειρηματίας (με προσωπικό)	56	2,1
Φοιτητής	649	24,5
Άνεργος	215	8,1
Συνταξιούχος	77	2,9
Φοιτητής – Ιδιωτικός υπάλληλος	25	0,9
Αγρότης	11	0,4
Σύνολο	2653	100,0

4. Αποτελέσματα της έρευνας

4.1 Παραγοντική Ανάλυση

Το πρώτο βήμα για τον έλεγχο του ερευνητικού μοντέλου που παρουσιάζεται στο Σχήμα 1 είναι η παραγοντική ανάλυση η οποία θα επιβεβαιώσει την εγκυρότητα κατασκευής του ερωτηματολογίου, των εξεταζόμενων παραγόντων και την σωστή μέτρησή τους. Η παραγοντική ανάλυση έλαβε χώρα μόνο στους παράγοντες «Απόδοση φορολογικών αρχών», «Διαφθορά φορολογικών αρχών» και «Δικαιολογημένη πρακτική η μη δήλωση εισοδημάτων» και τα αποτελέσματα αυτής της ανάλυσης παρουσιάζονται στον Πίνακα 3. Οι δείκτες οι οποίοι εξετάστηκαν για την αξιολόγηση των αποτελεσμάτων της παραγοντικής ανάλυσης είναι οι: α) Κ.Μ.Ο., β) Bartlett 's test of sphericity, γ) Total Variance Explained (TVE) και δ) φορτίσεις της κάθε μεταβλητής στον παράγοντα που ανήκει.

Σύμφωνα με τον Malhotra (1999), για να είναι δυνατή η χρήση της παραγοντικής ανάλυσης, θα πρέπει ο δείκτης Κ.Μ.Ο. να παίρνει τιμές μεγαλύτερες του

0,6, το TVE να είναι μεγαλύτερο από 50% και οι φορτίσεις της κάθε μεταβλητής να είναι μεγαλύτερες από 0,5. Εξετάζοντας τα αποτελέσματα της παραγοντικής ανάλυσης, διαπιστώνεται ότι, έστω και οριακά, οι υπό εξέταση παράγοντες πληρούν τις παραπάνω προϋποθέσεις και, άρα, μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την περαιτέρω διερεύνηση του μοντέλου και των ερευνητικών υποθέσεων.

Πίνακας 3: Παραγοντική Ανάλυση

Factors	Items	KMO	TVE	Factor Loadings	Cronbach a
V6a – Απόδοση Φορολογικών Αρχών	1-3	0,668	71.254	0,783 - 0,894	0,795
V6b – Διαφθορά Φορολογικών Αρχών	1-2	0,500	85.909	0,927 - 0,927	0,835
V1b – Δικαιολογημένη Πρακτική	1-2	0,500	75.421	0,868 - 0,868	0,674

Στην παρούσα έρευνα, ο βαθμός αξιοπιστίας των παραγόντων εξετάστηκε με την χρήση του δείκτη Cronbach alpha (α), ο οποίος βρέθηκε ότι είναι μεγαλύτερος από 0,6. Το αποτέλεσμα σημαίνει ότι υπάρχει συνέπεια και αξιοπιστία στον τρόπο που μετρήθηκαν οι παράγοντες. Από τα αποτελέσματα της παραγοντικής ανάλυσης, διαπιστώνεται ότι οι ερωτήσεις που συνέθεσαν το ερωτηματολόγιο ήταν, σε μεγάλο βαθμό, αντιπροσωπευτικές για τους παράγοντες του μοντέλου που εξετάστηκε και καμία από αυτές δεν αποκλείστηκε.

4.1 Περιγραφική Ανάλυση

Οι πληροφορίες που συλλέγονται μέσω της περιγραφικής ανάλυσης επιτρέπουν την ανάλυση των δεδομένων με την χρήση σημαντικών πληροφοριών όπως π.χ. ο μέσος όρος (mean) ώστε να γίνει εφικτή η εξαγωγή χρήσιμων και γενικευμένων συμπερασμάτων για τους παράγοντες της φορολογικής συμμόρφωσης που επιδρούν στην απόφαση των Ελλήνων φορολογουμένων προκειμένου να δικαιολογούν την πρακτική της μη δήλωσης εισοδημάτων λόγω των οικονομικών δυσκολιών.

Πιο συγκεκριμένα (βλέπε Πίνακα 4), παρατηρείται ότι στον παράγοντα «Διαφθορά φορολογικών αρχών», οι ερωτώμενοι έχουν δώσει τις πιο αρνητικές απαντήσεις (με μέσο όρο 5,48) σε μια κλίμακα από 1 έως 7, όπου 1: μικρή πιθανότητα διαφθοράς και 7: μεγάλη πιθανότητα διαφθορά. Αντίστοιχα, παρατηρείται η ίδια αρνητική τάση των ερωτώμενων και για τον δεύτερο παράγοντα της ποιότητας διακυβέρνησης που αφορά την «Πολυπλοκότητα του φορολογικού συστήματος» με

μέσο όρο απαντήσεων (5,75), όπου 1: καθόλου πολύπλοκο και 7: πάρα πολύ πολύπλοκο. Επομένως, οι ερωτώμενοι έχουν μια ξεκάθαρη άποψη τόσο για το υψηλό επίπεδο διαφθοράς των φορολογικών αρχών, όσο και για το υψηλό βαθμό πολυπλοκότητας του φορολογικού συστήματος. Επιπλέον, ο παράγοντας «Απόδοση των φορολογικών αρχών», σύμφωνα με τις απαντήσεις των ερωτώμενων, τοποθετείται κάτω του μετρίου καθώς έχει μέσο όρο 3,08, όταν στην ίδια κλίμακα το 1: κακή απόδοση, 4: μέτρια απόδοση και 7: άριστη απόδοση. Τέλος, η εξαρτημένη μεταβλητή «Δικαιολογημένη πρακτική η μη δήλωση εισοδήματος» απαντήθηκε με μ.ο. 3,15, σε μια κλίμακα 1: δεν δικαιολογείται ως πρακτική, 7: δικαιολογείται ως πρακτική. Οι απαντήσεις που δόθηκαν στο παραπάνω ερώτημα, πυροδοτούν ένα σαφή προβληματισμό προς τις οικονομικές αρχές που καταρτούν τον προϋπολογισμό τους κράτους καθώς επιβεβαιώνεται η τάση συγκεκριμένων επαγγελματιών προς την κατεύθυνση της μη δήλωσης εισοδημάτων λόγω της οικονομικής δυσχέρειας.

Πίνακας 4: Περιγραφική Ανάλυση

Μεταβλητές	Μέσος	Τυπική Απόκλιση
Πολυπλοκότητα φορολογικού συστήματος	5,75	1,255
Ανταποδοτικότητα φορολογικής συνεισφοράς	1,17	0,496
Απόδοση φορολογικών αρχών	3,08	1,244
Διαφθορά φορολογικών αρχών	5,48	1,375
Δικαιολογημένη πρακτική η μη δήλωση εισοδήματος λόγω οικονομικών δυσκολιών	3,15	1,718
Αναμενόμενη η μη δήλωση μέρους των οικονομικών δραστηριοτήτων	3,60	2,122
Πληρωμή φόρων ακόμη και όταν άλλοι φοροδιαφεύγουν (φορολογική ηθική)	1,52	0,500

Πίνακας 5: AN.O.VA

Μεταβλητή	Επάγγελμα	
Δικαιολογημένη Πρακτική η μη δήλωση εισοδημάτων	Αγρότης	4,14
	Επιχειρηματίας	3,91
	Ελεύθερος Επαγγελματίας	3,80
	Ιδιωτικός Υπάλληλος	3,29
	Άνεργος	3,30
	Φοιτητής - Ιδιωτικός Υπάλληλος	3,28
	Φοιτητής	3,18
	Δημόσιος Υπάλληλος	2,76
	Συνταξιούχος	2,56
	Sig. = 0,000	

Από την ανάλυση AN.O.VA (Analysis of Variance) διαπιστώνεται ότι τα επαγγέλματα που δικαιολογούν περισσότερο την παραπάνω πρακτική (βλέπε Πίνακα 5) είναι οι ελεύθεροι επαγγελματίες (μ.ο. 3,80), επιχειρηματίες με προσωπικό (μ.ο. 3,91) και αγρότες (μ.ο. 4,14) σε σύγκριση με τους δημοσίου υπαλλήλους (μ.ο. 2,76) και τους συνταξιούχους (2,56) που αδυνατούν να αποκρύψουν εισοδήματα.

4.3 Ανάλυση Δομικών Εξισώσεων

Η μοντελοποίηση των παραγόντων της φορολογικής συμμόρφωσης και η επίδραση τους στην εξαρτημένη μεταβλητή «Δικαιολογημένη Πρακτική η μη δήλωση εισοδημάτων» απεικονίζεται στο Σχήμα 1. Οι τιμές των δεικτών καλής προσαρμογής (goodness of fit) στον Πίνακα 6 καταδεικνύουν τη συμβατότητα με τα εμπειρικά δεδομένα.

Πίνακας 6: Γενικοί δείκτες προσαρμογής

	CMIN/DF	CFI	GFI	NFI	RMR	RMSEA
Accepted Scores	<5	>0,900	>0,900	>0,900	<0,080	<0,100
Actual Scores	1,987	0,995	0,998	0,991	0,039	0,019

Σύμφωνα με το μοντέλο στο Σχήμα 1, διαπιστώνονται 4 βασικά σημεία:

1. Στην εξαρτημένη μεταβλητή δηλαδή στην «Δικαιολογημένη πρακτική των πολιτών στο να μην δηλώνουν όλα τα εισοδήματά τους λόγω οικονομικών δυσκολιών» επιδρούν άμεσα τρεις παράγοντες: η διαφθορά των φορολογικών αρχών, η απόδοση των φορολογικών αρχών και τέλος η φορολογική ηθική (δηλαδή η πληρωμή των αναλογούντων φόρων όταν οι υπόλοιποι πολίτες φοροδιαφεύγουν). Τον υψηλότερο βαθμό συσχέτισης έχει η φορολογική ηθική ($r = -0,13$), έπειτα η διαφθορά των φορολογικών αρχών ($r = 0,08$) και τέλος η απόδοση των φορολογικών αρχών ($r = 0,06$).
2. Επίσης, σημειώνεται η ισχυρή, άμεση και με αρνητικό πρόσημο επίδραση της φορολογικής ηθικής προς την τάση των πολιτών να δικαιολογούν την φοροδιαφυγή λόγω οικονομικής ανέχειας. Για άλλη μια φορά επαληθεύεται η αντιστρόφως ανάλογη σχέση μεταξύ των δυο μεταβλητών. Με άλλα λόγια, όταν ένας πολίτης διέπεται έντονα από το αίσθημα της φορολογικής ηθικής τότε δεν δικαιολογεί πρακτικές περί αποφυγής φορολόγησης ανεξάρτητα από την οικονομική κατάσταση που βιώνει.

3. Επιπλέον, σημειώνεται ο σημαντικός ρόλος του παράγοντα της διαφθοράς των φορολογικών αρχών καθώς η διαφθορά επιδρά τόσο με άμεσο τρόπο ($r = ,08$), όσο και με έμμεσο τρόπο στην εξαρτημένη μεταβλητή. Σύμφωνα με το προτεινόμενο μοντέλο διαπιστώνεται ότι η διαφθορά των φορολογικών αρχών επιδρά αρνητικά στον παράγοντα της φορολογικής ηθικής ($r = -0,6$), η οποία, με την σειρά της, επιδρά, επίσης αρνητικά ($r = -0,013$) στην εξαρτημένη μεταβλητή.
4. Τέλος, η ερμηνευτική δυνατότητα του εν λόγω μοντέλου είναι αρκετά διευρυμένη (44%) μέσω της «Αναμενόμενης πρακτικής περί μη δήλωσης εισοδημάτων λόγω οικονομικών δυσκολιών», η οποία συσχετίζεται με την «Δικαιολογημένη πρακτική» με τον υψηλότερο βαθμό συσχέτισης $r = 0,65$. Η σχέση μεταξύ των δυο παραγόντων θα μπορούσε να ερμηνευθεί από την σχέση μεταξύ αιτίας και αιτιατού καθώς μια δικαιολογημένη πρακτική είναι παρελθοντικά μια από τις αναμενόμενες πρακτικές ενώ μια αναμενόμενη πρακτική θα μπορούσε να είναι υποκειμενικά δικαιολογημένη.

Σύμφωνα με την υποδειγματοποίηση των σχέσεων των μεταβλητών που αναλύθηκαν με τα δεδομένα του δείγματος, οι υποθέσεις Y2, Y3 και Y4 γίνονται αποδεκτές καθώς επηρεάζουν με τον αναμενόμενο τρόπο στη δικαιολόγηση της πρακτικής της φοροδιαφυγής. Στην περίπτωση των εγγενών κινήτρων της φορολογικής ηθικής, δεν θεωρείται αναμενόμενο να προσπαθεί κάποιος να μην δηλώσει μέρος των οικονομικών δραστηριοτήτων του ακόμη και όταν υπάρχουν οικονομικές δυσκολίες. Τέλος, οι υποθέσεις Y1 και Y5 απορρίπτονται καθώς δεν επιδρούν άμεσα στη δικαιολόγηση της πρακτικής της φοροδιαφυγής.

4. Επίλογος

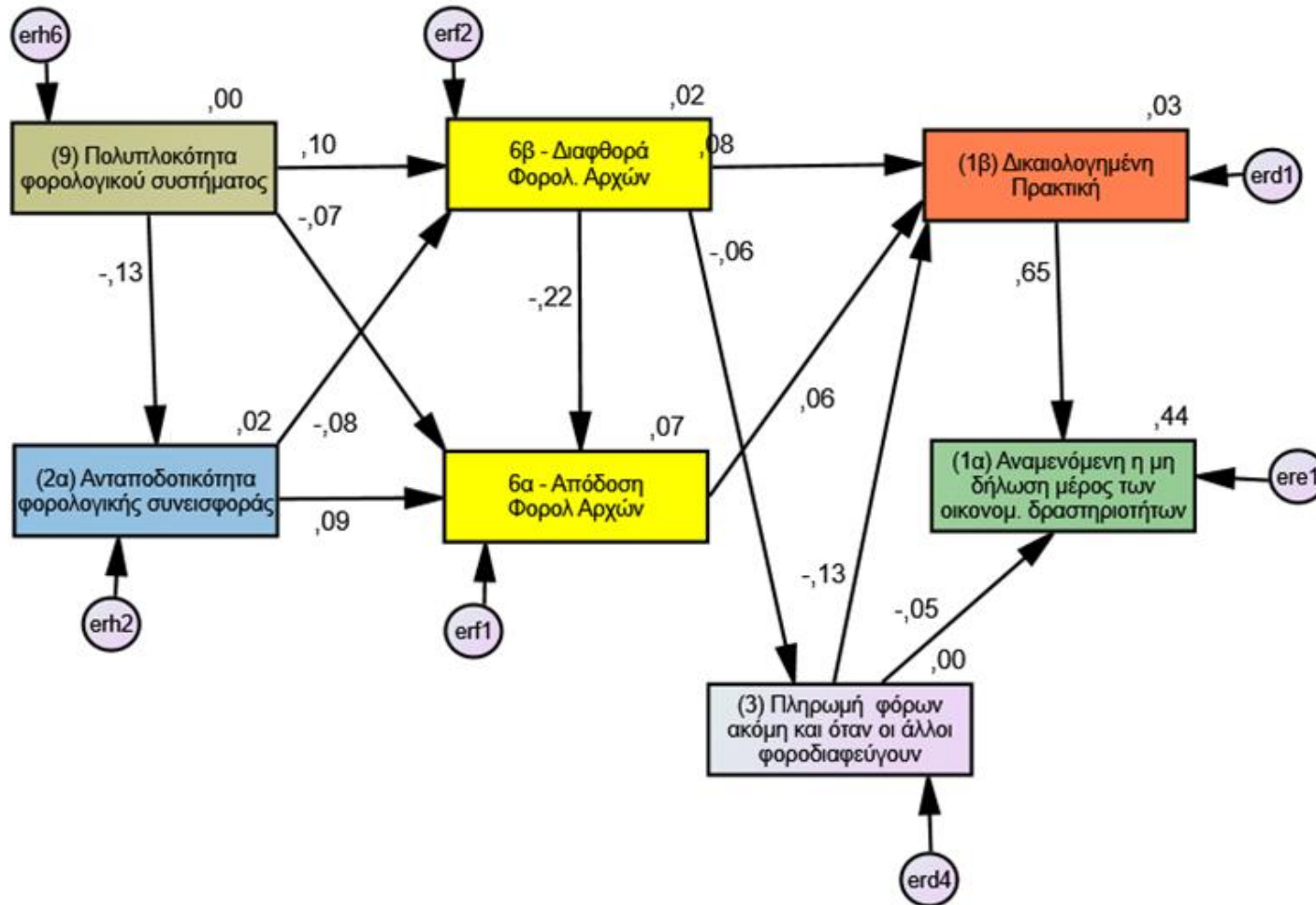
Η παρούσα εργασία εξέτασε την επίδραση πέντε παραγόντων στο φαινόμενο της φοροδιαφυγής. Διαπιστώθηκε ότι τον υψηλότερο συντελεστή αρνητικής συσχέτισης με την δικαιολογημένη πρακτική της μη δήλωσης εισοδήματος έχει ο παράγοντας φορολογική ηθική. Επιπλέον, διαπιστώθηκε ότι τόσο η αντιλαμβανόμενη υψηλή διαφθορά των φορολογικών αρχών όσο και τα αντιλαμβανόμενα χαμηλά επίπεδα απόδοσης των φορολογικών αρχών οδηγούν σε υψηλότερα επίπεδα την δικαιολογημένη από τους ερωτώμενους πράξη απόκρυψης εισοδημάτων.

Οι προτάσεις για τη διαμόρφωση πολιτικών για την πάταξη της φοροδιαφυγής που προκύπτουν από τα αποτελέσματα της εργασίας είναι η αναμόρφωση της φορολογικής αρχής αφενός όσον αφορά την απόδοση στην είσπραξη των φόρων και

αφετέρου όσον την αδιάφθορη λειτουργία του. Επίσης, χρειάζεται μεγαλύτερη τόνωση της φορολογικής ηθικής η οποία επιδρά ανασταλτικά στο φαινόμενο της φοροδιαφυγής. Για τον τρόπο της τόνωσης χρειάζεται περαιτέρω έρευνα καθώς το κίνητρο τους ανταποδοτικότητας των φόρων δεν βρέθηκε να επιδρά άμεσα στη φορολογική συμμόρφωση.

Οι περιορισμοί των αποτελεσμάτων της εργασίας που οδηγούν σε προτάσεις για περαιτέρω έρευνα είναι η σύγκριση μεταξύ των στρωμάτων που έχουν τη δυνατότητα να φοροδιαφεύγουν και αυτών που δεν μπορούν να φοροδιαφύγουν (π.χ. επιχειρηματίες και ελεύθεροι επαγγελματίες στην πρώτη περίπτωση και μισθωτοί και συνταξιούχοι στη δεύτερη). Επίσης, η σύγκριση μεταξύ των διαφορετικών επιπέδων εκπαίδευσης για την διερεύνηση της επίδρασης των διαφορών στην παιδεία (στα πλαίσια που αυτή προσδιορίζεται από την εκπαίδευση) και μεταξύ γενεών για την διερεύνηση της επίδραση των διαφορών στην κουλτούρα (στα πλαίσια που αυτή μεταβάλλεται από γενιά σε γενιά).

Σχήμα 1: Προτεινόμενο μοντέλο

Βιβλιογραφία

Ελληνική

Μητράκος, Π. (2023). Αναζήτηση οικονομικών κοινωνικών και πολιτικών παραγόντων επιρροής της φορολογικής συμμόρφωσης στην Ελλάδα: Μέτρα - πολιτικές διαμόρφωσης θετικής φορολογικής συνείδησης. Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών. <http://dx.doi.org/10.12681/eadd/54117>

Αγγλική

Allingham, M. and Sandmo, A. (1972). Income tax evasion: A theoretical analysis. *Journal of Public Economics*, 1 (3), pp. 323-338. [https://doi.org/10.1016/0047-2727\(72\)90010-2](https://doi.org/10.1016/0047-2727(72)90010-2)

Alm, J. and Gomez, J.L. (2008). Social capital and tax morale in Spain. *Economic Analysis and Policy*, 38 (1), pp. 73-87. [https://doi.org/10.1016/S0313-5926\(08\)50007-5](https://doi.org/10.1016/S0313-5926(08)50007-5)

Anderson, J.C. and Gerbing, D.W. 1998. Structural equation modeling in practice: A review and recommended two-step approach. *Psychological Bulletin*, 10 (3), pp. 411-423. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0033-2909.103.3.411>

Bagozzi, R.P. and Yi, Y. (1989). On the use of structural equation models in experimental design. *Journal of Marketing Research*, 26 (3), pp. 271-284. <https://doi.org/10.1177/002224378902600302>

Barra, C. and Papaccio, A. (2024). Does regulatory quality reduce informal economy? A theoretical and empirical framework. *Social Indicators Research*, 172 (2), pp. 543-567. <https://doi.org/10.1007/s11205-024-03319-6>

Bitzenis A., Vlachos, V. and Schneider, F. (2016β). An exploration of the Greek shadow economy: Can its transfer into the official economy provide economic relief amid the crisis? *Journal of Economic Issues*, 50 (1), pp. 165-196. <https://doi.org/10.1080/00213624.2016.1147918>

Bitzenis, A. and Vlachos, V. (2018). Tax morale in times of economic depression: The case of Greece. *Advances in Taxation*, 25, pp. 173-199. <https://doi.org/10.1108/S1058-749720180000025008>

Bitzenis, A., Vlachos, V., and Skiadas, D. (2016α). The legal framework for shadow economy in the European Union. *International Journal of Diplomacy and Economy*, 3 (2), pp. 131-143. <https://dx.doi.org/10.1504/IJDIPE.2016.081215>

Cummings, R.G., Martinez-Vazquez, J., McKee, M. and Torgler, B. (2009). Tax morale affects tax compliance: Evidence from survey and an artefactual field experiment. *Journal of*

- Economic Behavior and Organization*, 70 (3), pp. 447-457.
<https://doi.org/10.1016/j.jebo.2008.02.010>
- Drogalas, G., Anagnostopoulou, E., Pazarskis, M. and Petkopoulos, D. 2018. Tax Ethics and Tax Evasion, Evidence from Greece. *Theoretical Economics Letters*, 8 (5), pp. 1018-1027. <https://doi.org/10.4236/tel.2018.85070>
- Elgin, C., Kose, M.A., Ohnsorge, F. and Yu, S. (2022). Growing apart or moving together? Synchronization of informal- and formal-economy business cycles. In Ohnsorge, F. and Yu, S. (eds.), *The long shadow of informality: Challenges and policies*, pp. 93-122. Washington, D.C.: International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1753-3_ch3
- Elgin, C., Kose, M.A., Ohnsorge, F. and Yu, S. (2021). Understanding informality. *CERP Discussion Paper no. 16497*. Centre for Economic Policy Research, London.
- Fotiadis, K. and Chatzoglou, P. (2021). Tax morale: direct and indirect paths between trust factors: empirical evidence from Greece. *Journal of Economic Issues*, 55 (4), pp. 1066-1100. <https://doi.org/10.1080/00213624.2021.1994788>
- Georgakopoulos, T. (2016). *Tax evasion in Greece - A study*. diaNOEsis Research and Policy Institute. <https://www.dianeosis.org/en/2016/06/tax-evasion-in-greece/>
- Haigner, S.D., Jenewein, S., Schneider, F. and Wakolbinger, F. (2013). Driving forces of informal labour supply and demand in Germany. *International Labour Review*, 152 (3-4), pp. 507-524. <https://doi.org/10.1111/j.1564-913X.2013.00191.x>
- Horodnic, I.A. (2018). Tax morale and institutional theory: A systematic review. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 38 (9/10), pp. 868-886. <https://doi.org/10.1108/IJSSP-03-2018-0039>
- Kaplanoglou, G. and Rapanos, V. (2013). Tax and trust: The fiscal crisis in Greece. *South European Society and Politics*, 18 (3), pp. 283-304. <https://doi.org/10.1080/13608746.2012.723327>
- Kaplanoglou, G. and Rapanos, V. (2015). Why do people evade taxes? New experimental evidence from Greece. *Journal of Behavioral and Experimental Economics*, 56, pp. 21-32. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2015.02.005>
- Kazemier, B. (2013). Hidden workers and the hidden worker potential in the Netherlands. *Discussion paper (201306)*. Statistics Netherlands, Hague.
- Kirchler, E., Hoelzl, E. and Wahl, I. (2008). Enforced versus voluntary tax compliance: The slippery slope framework. *Journal of Economic Psychology*, 29 (2), pp. 210-225. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2007.05.004>
- Krstić, G. 2015. The concept of the survey of businesses and entrepreneurs operating informally. In Krstić, G. and Schneider, F. (eds.), *Formalizing the shadow economy in*

- Serbia: Policy measures and growth effects*, pp. 13-19. Cham: Springer.
https://doi.org/10.1007/978-3-319-13437-6_3
- Litina, A. and Palivos, T. (2015). Corruption and tax evasion: Reflection on Greek tragedy. *Bank of Greece Working Paper no. 193*.
<https://www.bankofgreece.gr/Publications/Paper2015193.pdf>
- Luttmer, E. and Singhal, M. (2014). Tax morale. *Journal of Economic Perspectives*, 28 (4), pp. 149-168. <https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/jep.28.4.149>
- Malhotra, N. (1999). *Marketing Research: An Applied Orientation*. Prentice Hall.
- OECD (2016). *Economic Surveys: Greece 2016*. Paris: OECD Publishing.
https://doi.org/10.1787/eco_surveys-grc-2016-en
- OECD (2019). *Tax morale: What drives people and businesses to pay tax?* Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/f3d8ea10-en>
- OECD (2023). *Economic Surveys: Greece 2023*. Paris: OECD Publishing.
<https://doi.org/10.1787/c5f11cd5-en>
- Pedersen, S. (2003). *The Shadow Economy in Germany, Great Britain and Scandinavia: A Measurement Based on Questionnaire Surveys* (No. 10). Rockwool Foundation Research Unit, Copenhagen.
- Schneider, F. and Buehn, A. (2018). Shadow economy: Estimation methods, problems, results and open questions. *Open Economics*, 1 (1), pp. 1-29. <https://doi.org/10.1515/openec-2017-0001>
- Stamatopoulos, I., Hadjidema, S. and Eleftheriou, K. (2017). Corporate income tax compliance costs and their determinants: Evidence from Greece. *Advances in Taxation*, 24, pp. 233-270. <https://doi.org/10.1108/S1058-749720170000024006>
- Torgler, B. and Schneider, F. (2007). The impact of tax morale and institutional quality on the shadow economy. *Journal of Economic Psychology*, 30 (2), pp. 228-245.
<https://doi.org/10.1016/j.joep.2008.08.004>
- Vlachos, V. (2022). The effect of institutions on R&D investment: the case of four mediterranean euro area states. *Journal of Applied Accounting Research*, 23 (4), pp. 788-805. <https://doi.org/10.1108/JAAR-07-2021-0191>
- Vlachos, V. (2024). The effects of informal competition on firms' innovation in Greece. *International Journal of Development Issues*, in press. <https://doi.org/10.1108/IJDI-08-2023-0192>
- Vlachos, V. and Bitzenis, A. (2016). Tax compliance of small enterprises in Greece. *International Journal of Entrepreneurship and Small Business*, 28 (2/3), pp.380-389.
<https://dx.doi.org/10.1504/IJESB.2016.076646>
- Vlachos, V. and Bitzenis, A. (2021). Competitive Position and Dynamics of the Greek Economy. In Vlachos, V., Bitzenis, A. and Sergi, B.S. (eds.), *Modeling Economic*

Growth in Contemporary Greece, pp. 13-27. Emerald Publishing Limited, Leeds.
<https://doi.org/10.1108/978-1-80071-122-820211003>

Σημειώσεις

1. Για παράδειγμα, βλέπε Informal Economy Database στην ιστοσελίδα της Παγκόσμιας Τράπεζας: <https://www.worldbank.org/en/research/brief/informal-economy-database>. Βασίζεται στη μεθοδολογία των Elgin κ.α. (2021).
2. Βλέπε σελ. 25 του εγγράφου στο σύνδεσμο: <https://www.ilo.org/public/english/standards/relm/ilc/ilc90/pdf/pr-25res.pdf>
3. Οι υπερβολικές ρυθμιστικές παρεμβάσεις και η γραφειοκρατία επηρεάζουν αρνητικά τη φορολογική συμμόρφωση και σε άλλες μεσογειακές χώρες της ΕΕ, όπως π.χ. στην Ιταλία (Barra & Paraccio, 2024).